

Nika
Šimičić

Od katalogizacije do interpretacije

*Hortus Artium Medievalium: Journal of the International
Research Center for Late Antiquity and Middle Ages,*
Zagreb – Motovun, 2012., vol. 18/1, str. 1–234; 18/2 str. 235–488
ISSN 1330-7274

U svibnju 2012. godine, iz tiska je izišao 18. broj časopisa Međunarodnog istraživačkog centra za kasnu antiku i srednji vijek u Motovunu. *Hortus Artium Medievalium* jedini je hrvatski povijesno-umjetnički časopis koji, isključivo na stranim jezicima (uz sažetke na hrvatskom), objavljuje priloge o temama koje nisu nužno izravno vezane uz hrvatsku umjetničku baštinu. Broj je tiskan u dva sveska na ukupno 488 stranica, iz razloga što tematski pokriva rezultate dvaju različitih simpozija.

U prvom je svesku, na 234 stranice, okupljeno sedamnaest tekstova sudionika 18. međunarodnog znanstvenog kolokvija motovunskog Centra za kasnu antiku i srednji vijek, koji je u potpunosti bio posvećen temi projekta *Corpus architecturae religiosae europae (IV–X saec.)*, osmišljenog u svibnju 2001. godine u Poreču, na godišnjem kolokviju održanom na temu karolinške Europe. Projekt bi trebao biti katalog cjelokupne europske kasnoantičke i ranosrednjovjekovne sakralne arhitekture od 4. do početka 9. stoljeća, kao i opsežan radni alat za izradu sinteza i interpretacija na posve novim spoznajnim razinama, a trebao bi olakšati i komparacije, razmjene te rasprave istraživača na međunarodnoj razini. Kratkom poviješću projekta, njegovom idejom i realizacijom bavi se uvodni članak Gianpietra Brogiola i Miljenka Jurkovića, navodeći kronološki okvir, oblik i sadržaj unificiranog modela kataloške jedinice (u prilogu je tako dâan primjer jedne takve kataloške jedinice na francuskom jeziku), strukturu volumena

(uvodni, analitički, sintezni) i razliku između tiskanog i *online* oblika, koji će se moći stalno ažurirati. Jedan od prvih rezultata je digitalna baza podataka, na internetu dostupna od siječnja 2010. godine, a razvijena u *Laboratoire Électronique, Informatique et Image* (Lezi, UMR 5158 du CNRS Université de Bourgogne, Dijon), u suradnji s francuskim timom projekta CARE i geomatematicarima iz Maison des Sciences de l’homme u Dijonu. Kratak opis te kolaborativne platforme pod imenom *WikiBridge*, koja na nekoliko jezika nudi potpuni uvid u izgled, topografiju, izvore, kontekst, funkciju, skulpturalne detalje, dataciju, komparaciju i interpretaciju pojedine sakralne građevine neke od regija te je ujedno i vrlo jednostavna za upotrebu i održavanje, daju P. Chevalier, L. Granjon, É. Leclercq, A. Millereux, M. Savonnet i C. Sapin u tekstu “Base de données annotées et Wiki pour la constitution du corpus numérique CARE”. Kako bi se unaprijedio rad na strukturiranju digitalnog korpusa, nastoji se usavršiti i aplikacija *online* mapiranja. Toj je temi Ludovic Granjon posvetio članak “Application cartographique en ligne du projet CARE: principes de fonctionnement” u kojem daje pregled različitih metoda i rezultata dobivenih s obzirom na uvjete korištenja (procesuiranje upita, generiranje i prikaz karte) te mogućih perspektiva koje nudi međunarodna suradnja u razvoju *online* baze CARE *WikiBridge*.

Ostali se članci bave stanjem istraživanja i fazom aktualnih projekata u pojedinim zemljama. Tako je ciljevima i zadaćama istraživanja koji se provode u sklopu projekta

CARE-Hispania skupina autora Gisela Ripoll, Eduardo Carrero, Daniel Rico, Francesco Tuset, Isabel Velazquez, Aaron López Batlle, Catalina Mas, Montserrat Valls i Miguel Angel Cau posvetila svoj prilog u članku "La arquitectura religiosa hispánica del siglo IV al X y el proyecto del Corpus Architecturae Religiosae Europeae – CARE – Hispania", bazirajući se na istraživanjima provedenim na sjeverozapadnom dijelu Pirinejskog poluotoka i Balearskim otocima gdje je, uostalom, i iniciran španjolski dio projekta. Nastoji se dati pregled najznačajnijih metodoloških problema historiografije kasnoantičke i rano-srednjovjekovne arhitekture poluotoka, uzrokovanih složenošću tog razdoblja u usporedbi s drugim dijelovima Europe (od vizigotskog kraljevstva Toleda, preko dolaska Muslimana 711. godine i kršćanske rekonkviste početkom 9. stoljeća), rezultirajući krajnje heterogenim stilom u sakralnoj arhitekturi. Naglasak je postavljen na važnost razvoja presvođene arhitekture u okviru kršćanskog hispano-vizigotskog, ranosrednjovjekovnog razdoblja. Arhitektura pri tom nije promatrana kao izolirani fenomen, već u kulturnom kontekstu, te ponajprije kontekstu povijesti i epigrafije.

Izvještaj o stanju projekta CARE u Češkoj i Slovačkoj, gdje se znanstveni interes za srednjovjekovnu arhitekturu javlja od kraja XIX. stoljeća, napisali su Jana Maříková – Kubková i Peter Baxa. Članak pod naslovom "Situation report of the CARE for the Czech and Slovak Republics" bavi se metodama istraživanja koje su doživjele brojne promjene da bi, napokon, došle do današnjeg pristupa koji se oslanja na moderne geodetske metode te metode geofizike, na proučavanje tehnologije gradnje, prirodne znanosti te povijesne izvore i dokumentaciju starijih istraživanja. Od primjera istraživanja u posljednjih nekoliko godina spomenuti su Kostol'any pod Tribečom, Kopčany, Nitrianská Blatnica, Ducové, Praški grad i dvorac Trenčín ili Libice i dr. te je zaključeno da su *Nejstarší sakrální architektura na Pražském hradě*, istraživanja provedena 1990-ih godina, temelj za nadogradnju Českog i Slovačkog projekta CARE.

O francuskom doprinosu ovom međunarodnom programu govori članak "Les Avancées du Corpus CARE en France (2008–2011)" autora Pascale Chevalier i Christiana Sapina u suradnji s L. Granjonom, E. Leclerqom, A. Millereuxom i M. Savonnet. Sintezni radovi, osmišljeni za francuski prostor 1950-ih i '60-ih godina 20. stoljeća nikada nisu bili objedinjeni niti usuglašeni s onima iz drugih zemalja, a niti jedan od dosadašnjih korpusa (npr. *Topographie chrétienne des cités de la Gaule* iz 1998. godine) nije pokrivaio kronološko razdoblje koje obuhvaća današnji projekt, pa se samim time javlja potreba za novim viđenjem, temeljenim na suvremenoj metodologiji istraživanja. Tijekom popunjavanja baze, u razdoblju od 2008. do 2011. godine, timovi iz pet regija započeli su pripremu građe za samostalno ili skupno izdanje: Akvitanija, Poitou-Charentes, Provence-Alpes-Côte d'Azur i Korzika, Burgundija (uskoro i regija Franche-Comté), Auvergne (uskoro i Limousin), dok se na prostoru pokrajine Île-de-France s Parizom početak rada očekuje u 2012. godini. Jednoj od tih regija posvećen je i rad Damiena Martineza i Davida Morela "L'architecture religieuse de l'Auvergne entre Antiquité tardive et haut Moyen Âge à travers la documentation archéologique", s pregledom rezultata u pokrajini Auvergne gdje se, u okviru projekta CARE, nastoji objasniti formalne, dekorativne i tehničke karakteristike sakralnih kompleksa sagrađenih prije 11. stoljeća, i to za građevine koje se spominju u pisanim dokumentima, građevine čiji zidovi još stoje ili koje su arheološki istražene, bilo da su smještene u gradovima ili u ruralnim sredinama kasnoantičkog *civitas Arvenorum*, tj. dijeceze Clermonta, u kontekstu kontinuiteta antičkih praksi (katedrala u Clermontu) i promjena koje će doći u karolinškom razdoblju, poglavito zbog zahtjeva koje je nametnula reforma.

Prilogom Miljenka Jurkovića "Le Corpus CARE en Croatie – état des recherches" obuhvaćen je i razvoj projekta na našem području gdje su pripreme za izradu korpusa započele od prvoga dana. To je područje koje

za razdoblje prvoga milenija ima izuzetno veliku koncentraciju spomenika u odnosu na veličinu teritorija, nakon Italije, možda i najveću u Europi, a gdje su istraživanja (najviše u Dalmaciji i Istri) započela krajem 19. stoljeća. Nakon kratkog pregleda historiografije i osvrta na velike sinteze objavljene tijekom 20. stoljeća (Ljubo Karaman "Iz kolijevke hrvatske prošlosti", 1930; Milan Prelog "Između antike i romanike", 1951; Ejnar Dyggve "Povijest salonitanskog kršćanstva", 1951; Izložba "Hrvati i Karolinzi, 2000; Tomislav Marasović "Dalmatia praeromanica" i Pascale Chevalier "Ecclesiae Dalmatiae", 1995.), objašnjava se razlika u povijesti istraživanja, koncentraciji i stanju očuvanosti spomenika. Hrvatska bi trebala biti podijeljena na četiri volumena koja obuhvaćaju četiri različita hrvatska prostora: 1. Istra (voditelj I. Matejčić), za koju je napravljen preliminarni spisak koji obuhvaća više od 100 objekata sakralne arhitekture, a vrši se i čitav niz novih arheoloških istraživanja; 2. Kvarnerski prostor (voditelj M. Jurković), za koji je također napravljen inventar spomeničke građe i za sada obuhvaća preko 150 objekata, sa Sjevernom Hrvatskom, koja nema kritičnu masu spomenika koji bi mogli činiti i zasebni volumen; 3. Sjeverna Dalmacija (voditelj N. Jakšić), za koju je napravljena evidencija spomeničke građe, a popis također broji više od 100 objekata te 4. Srednja i Južna Dalmacija (voditelj A. Milošević), gdje su pripreme za izradu korpusa tek započele. Cilj je drugog članka vezanog uz hrvatski prostor, "Les églises paléochrétiennes du Kvarner : état des connaissances et nouvelles découvertes", Morane Čaušević-Bully, predstaviti povijest istraživanja ranokršćanske arhitekture na širem području Kvarnera, s jasnim utjecajima akvilejske, istarske i jaderske arhitekture, obuhvativši i grad Senj, koji unatoč svojoj današnjoj pripadnosti drugoj županiji, u prošlosti pokazuje oznake pripadnosti upravo kvarnerskom krugu, a istraživanjima izvangradskih krstionica s otoka Krka (datiranih u 5. i 6. stoljeće) postavlja se pitanje kristijanizacije ruralnih sredina ili pak

postojanja mogućih izvangradskih, privremenih biskupskih središta.

Talijanskim ogrankom projekta CARE i recentnim istraživanjima na tom području bave se čak tri članka. Tekst "Edilizia religiosa cristiana nell'Italia meridionale fra il IV e l'XI secolo. Lo stato degli studi e le prospettive di ricerca nell'ambito del progetto del Corpus Architecturae Religiosae Europaeae" Federica Marazzija govori o arheološkim istraživanjima kasnorimskih i ranosrednjovjekovnih kršćanskih građevina u južnoj Italiji koja nemaju dugu tradiciju jer su te građevine bile inferiorne u odnosu na antiku. Prva istraživanja ovog perioda u južnoj Italiji započela su u posljednjem desetljeću 20. stoljeća, kada su kršćanski i srednjovjekovni arheolozi počeli surađivati. U zadnja dva desetljeća sve su zastupljeniji projekti (posebno u Apuliji i na Sardiniji) koji se koncentriraju bilo na istraživanje pojedinih lokaliteta, bilo na popisivanje kršćanskih građevina kasne antike i ranog srednjeg vijeka, na regionalnom ili sub-regionalnom nivou. Članak "Considerazioni sullo stato degli studi delle chiese suburbane di Roma" Vicenza Fiocchija Nicolaija, posvećen je recentnim istraživačkim studijama Paola Delogua, Danielea Manacorda, Riccarda Santagnelija Valenzanija, Roberta Meneghinija, Lidije Paroli, Roberta Coatesa Stephensa i dr. o rimskim prigradskim crkvama iz sredine 7. stoljeća, koje nam mogu dati važne podatke, ne samo o povijesti kršćanstva, liturgije, hagiografije i kršćanske arhitekture, već mogu rekonstruirati i povijest naseljavanja područja *extra urbem* u vremenu kasne antike i ranog srednjeg vijeka. Te se crkve (Krautheimer ih spominje 14) povezuju s fenomenom hodočasništva (o čemu svjedoče i strani titulari crkava), koje je u vremenu krize spašavalo gradske ekonomije pa su za te iste hodočasnike pisani i "vodiči", a njihov je prihvata i smještaj bio osiguran uređenom infrastrukturom, što je uključivalo i javne kuhinje za siromašne, rezidencije za laičku i biskupsku aristokraciju, fontane, terme i biblioteke. Na primjeru najnovijih istraživanja grobne

arhitekture u Italiji, Alexandra Chavarria Arnau u članku "Cimiteri altomedievali: Alcune riflessioni in merito a due scavi recenti di chiese gardesane" pokazuje kompleksnost arheoloških istraživanja u okviru projekta CAMIS (Cimiteri Altomedievali dell'Italia Settentrionale) i sistematske obrade svih grobnih kompleksa ranog srednjovjekovlja na području Lago di Garda (Sjeverna Italija). Do sada je, u samo šest provincija, popisano preko 1200 ranosrednjovjekovnih groblja te je otkriveno da se groblja, osim u crkvama, nalaze i u ruševinama vila ili naizgled izoliranim grobljima, da ukopi mogu biti jednostavni, izravno u zemlji ili s kamenim rubnikom, s pločama *alla cappuccina* (na dvije vode), zidani ili ukopani u kameni supstrat, da je pokojnik položen na leđa s glavom okrenutom prema zapadu te da su ukopi s više pokojnika čest fenomen. Razlike u načinima ukopa autorica vidi u društvenoj i kulturnoj kompleksnosti ovog perioda. Članak upućuje i na nedavno iskopana groblja u crkvi San Pietro in Mavinas na poluotoku Sirmione i San Cassianu u Rivi, a za koje se vjeruje da su bili mjesta ukopa lokalnih elita.

Kratki osvrt na položaj Srbije i na osnovni povijesni okvir unutar kojega se prikazuju najvažniji segmenti razvoja kršćanstva u Iliriku, od Dioklecijanovih progona do povlačenja ranobizantske odnosno rimske civilizacije s ovih prostora, oko 615. godine, i kasnijeg naseljavanja Srba, s procesom njihova pokršćavanja, u svom nam radu "Die kirchliche Architektur in Serbien 4–10. Jh. – Überblick der Forschungsgeschichte und des Forschungsstandes" daje Mihailo Milinković. Tragovi koje spominje sastoje se od devedeset arheološki, djelomično ili u cijelosti, istraženih ostataka ranokršćanskih crkava, iako bi broj ubrzo mogao postati i mnogo veći, s obzirom na neistražene ostatke od 4. do početka 7. stoljeća. U najvažnijim se crtama prikazuje povijest istraživanja sakralne arhitekture, od svojih početaka u 19. stoljeću pa sve do danas, s osvrtom na rad u Makedoniji između dva svjetska rata, kao

i na metode istraživanja. Navode se primjeri crkvenih građevina iz različitih tipova naseobina, iz sela i gradova, kao i njihove distinkcije, što u veličini, što u dekorativnom programu (bazilika na Akropoli Caričinog grada dana je kao primjer).

Članak Guida Faccania i Sebastiana Ristowa "Vorromanische Kirchenbauten online – ein internationales Projekt" ukratko nam predstavlja organizaciju ogranka međunarodne istraživačke skupine CARE u Njemačkoj, Austriji i Švicarskoj. Spominje se katalog "Vorromanische Kirchenbauten" kao jedna od temeljnih publikacija o korpusu crkava izgrađenih prije 1000. godine na prostoru Njemačke, Austrije i Švicarske, za nadopunjavanje online baze podataka koja će se temeljiti na CARE WikiBridge sustavu.

Kratak tekst Frédérica Chantinne i Philippea Mignota "Prémices du projet CARE en Belgique" upućuje nas na CARE projekt u Belgiji koji je još u začecima. Rezultat je to još nepostojećeg analitičkog kataloga ranosrednjovjekovnih crkava. U tijeku je dakle definiranje inventara lokaliteta koje je potrebno obraditi, a prve će datoteke, temeljene na francuskom modelu, obuhvatiti recentna istraživanja, poput onih u Nivellesu, Tournaui i drugdje.

Svezak zaključuju standardne rubrike – recenzije, u kojima se donosi prikaz 15 recentnih djela iz medijevistike, i kronika s programom simpozija iz 2011. godine kao i popis knjiga nabavljenih za biblioteku Centra.

U drugom svesku broja 18 na dvjestotinjak je stranica okupljeno četrnaest tekstova, proizašlih sa simpozija "Du mausolée à l'église", održanog u Clermont-Ferrandu krajem 2011. godine, a koji tretiraju temu evolucije mauzoleja u kršćanske crkve u periodu od 4. do 8. stoljeća, što u uvodu objašnjavaju Christian Sapin i Pascale Chevalier. U većini slučajeva autori članaka nastojali su komparativnim pristupom zaokružiti postojeće ili ponuditi nove povijesnoumjetničke interpretacije poznatih spomeničkih cjelina. Tako je prvim podnaslovom "Tradition antique

et mausolées” na odabranim primjerima Rima, Splita i Salone predložena i analizirana antička tradicija mauzoleja. Članak Jean-Pierrea Cailleta “Du grand mausolée à l’église: les cas de Rome” posvećen je jedinstvenom slučaju rimskih mauzoleja koji su u nekim slučajevima doživjeli preobrazbu u kršćansku crkvu (Tiberijeva palača i Panteon na primjer), dok su u drugima postali obrambene tvrđave. Pritom je zanimljiv i problem varijacija, barem što se tiče trenutka konverzije, već od početka 4. stoljeća za mauzolej Helene i nekoliko stoljeća kasnije za Konstancin mauzolej pored Via Nomentana, što proizlazi iz vremena pojave kulta pojedinih ličnosti. Uz to treba istaknuti da je ponekad bio potreban prijenos relikvija kako bi se dogodilo osnivanje pravog svetišta (slučaj dva mauzoleja pokraj transepta sv. Petra u Vatikanu). Upravo je temi sakralizacije prostora donošenjem relikvija posvećen članak “Les «mausolées» de Salone et de Split” Pascale Chevalier, koja na primjeru Splita objašnjava kako se relikvije salonitanskih mučenika od ranog srednjeg vijeka čuvaju u splitskoj katedrali koja je sredinom 7. ili krajem 8. stoljeća smještena u oktagon Dioklecijanove palače, u ageru Salone, prijašnjem središtu rimske provincije Dalmacije. Iz toga proizlaze i srednjovjekovni titulari katedrale; uz Djevicu Mariju te svete Kuzmu i Damjana, splitska prvostolnica nosi i titulare mučenika, biskupa Dujma i Anastazija. Članak je zaključen tradicijom privilegiranih ukopa što za prve salonitanske biskupe znači pokapanje *ad sanctos* na Manastrinama, uz grob Dujma, koji za razliku od Anastazija nikad nije počivao u pravome mauzoleju, i pet vojnika-mučenika (svećenik Asterius i vojnici Antochianus, Gaianus, Paulinianus i Telius).

Idući podnaslov “Nécropole, groupes de mausolées et lieu de culte” također obuhvaća dva rada. Prvi članak “Le mausolée des thermes des Lutteurs à Saint-Romain-en-Gal (Rhône)”, Jean-Luca Prisseta u suradnji s Laurence Brissaud bavi se funeralnom zonom koja je nastala na mjestu Termi hrvača (Thermes des Lutteurs) i ujedno je važan izvor

informacija o razvoju sjeverozapadne četvrti antičke Vienne poslije 3. stoljeća nove ere. Transformacija kripe unutar zdanja ukazuje na povezanost s mjestom štovanja mučenika Ferréola, što je i jedan od najstarijih potvrđenih kultova u Galiji. Dijakronijska studija Renée Colardelle “Grenoble: mausolées et églises” postavlja naglasak na značaj običaja ukapanja i štovanja svetaca tijekom ranokršćanskog razdoblja te pokazuje kako se usuglašavaju lokalne arhitektonske forme i stalno mijenjane liturgijske prakse na primjeru crkve Saint-Laurent – glavnom grobišnom lokalitetu Grenoblea od razdoblja antike. Studija prati proces mijena od građevine koja bi se mogla okarakterizirati kao *memorija* jednog od prvih biskupa oko 400. godine, preko grupiranja brojnih grobnica, formi i sarkofaga, gradnje crkve križnog tlocrta s trolisnim krakovima transepta koja se oslanjala na memoriju i koja je vjerojatno bila biskupska crkva posvećena 516. godine a presvođena i bogato dekorirana oko 600. godine, pa sve do 800. godine kada je memoriju zamijenila nasuprotna crkva u kojoj je ostala očuvana kripta, nastala iz istočnog kraka prethodne crkve. Ta prioratska crkva St. Chaffre 1012. godine postaje župnom.

Treća je skupina tekstova objedinjena pod naslovom “L’archéologie des mausolées”. Anne Michel je u radu “Autour de l’identification des mausolées: le cas de Saint-Seurin de Bordeaux” na temelju studija dokumentacije ranijih iskapanja te pažljivog proučavanja zida građevina južno od crkve Saint-Seurin u Bordeauxu koje su iskopavane tijekom XX. stoljeća, rekonstruirala faze razvoja crkve od kasnoantičkoga mauzoleja, koji je pak izgrađen na nekropoli čiji se počeci datiraju u IV. stoljeće, do srednjovjekovne kripe koja se povezuje sa sjećanjem na biskupa koji ju je dao izgraditi. Utvrdivši da je riječ o općem fenomenu prijelaza iz funerarne u kulturnu funkciju naglašava da se etape i datacije tog procesa tek trebaju precizirati. Yann Codou je u članku “Du mausolée à l’église dans l’espace rural provençal: les cadres de la mort des potentes” analizirao analognu

pojavu gdje pojedine crkve ukazuju na raniju funkciju mauzoleja. Koncentriravši se na ruralni prostor Provanse u kojoj je poznato nekoliko takvih primjera, prati pojavu i razvoj ovog tipa od kraja 5. i početka 6. stoljeća kada nastupa razdoblje revalorizacije forme spomenika bliskih mauzolejima ranijih stoljeća, ali ovoga puta u formi privatne crkve, memorije, koja je, bez sumnje, bila jedno od prvih mjesta okupljanja mrtvih kršćana – *cimiterium christianorum*. Jacques Roger i Lise Boulesteix u radu “Le pouvoir attractif des mausolées antiques sur la christianisation du monde rural: l'exemple de la partie septentrionale du Limousin” na primjerima iz pokrajine Limousin, od kojih su dva predmet trenutačnih arheoloških istraživanja (kripta “La Souterraine” i crkva St-Hilaire u Moutier-Rozeille), nastoje pokazati da u ruralnom ambijentu ima priličan broj monumentalnih grobnica te ukazati na njihov udio u kristijanizaciji ruralnog svijeta. Mauzolejima i grobnim komorama tijekom kasne antike i srednjeg vijeka u francuskoj regiji Centre-Ouest svoj su prilog pod naslovom “Mausolées et caveaux dans le Centre-Ouest de la France durant l'Antiquité tardive et le haut Moyen Âge” posvetili Brigitte Boissavit-Camus i Sébastien Alexis-Moury. Detaljno obradivši pojedine primjere (Civaux, Mornac-sur-Seudre i Chadenac) upućuju nas na raznolikost struktura i oblika, gdje pojedini slučajevi pokazuju dugo trajanje uz kršćanska ili poganska svetišta ili pak grobnice, dok druge povezuju s rimskim vilama. Autori se pozivaju na revaloriziranje odnosa između takvih konstrukcija i prvih crkava, osobito karolinških kripti i onih iz razdoblja prve romanike. Članak “La crypte entre mausolée et église aux Ve-VIe siècles. Réflexions à partir des sources historiques et archéologiques, en particulier sur des cas bourguignons” Christiana Sapina govori na temelju povijesnih izvora i arheoloških otkrića o burgundskim primjerima kripti koje se transformiraju iz mauzoleja u crkve tijekom 5. i 6. stoljeća te se pokušava razlučiti u kojoj je mjeri morfologija mauzoleja mogla utjecati na koncepciju začelja

bazilika s kriptama toga razdoblja, ako znamo da su tu transformaciju mauzoleja u kripe uglavnom inicirali biskupi. U svome radu “Du mausolée à la basilique funéraire à Lyon : Saint-Just, Saint-Irénée” Jean-François Reynaud istražuje na temelju brojnih izvora poput Sidonija Apolinara, Grgura iz Toursa ili Avita iz Vienne, te na rezultatima brojnih starijih i novijih arheoloških istraživanja, problem prijelaza mauzoleja u cemeterialnu baziliku poput Saint-Justa ili Saint-Irénée u Lyonu te zaključuje da su one, služeći ukopu običnih ljudi jednako kao svetaca i mučenika, osiguravale kristijanizaciju prigradskog područja između druge polovice 5. i početka 7. stoljeća. Članak “Saint-Maurice d'Agaune: de l'aire funéraire romaine au lieu de culte chrétien” Alessandro Antonini bavi se genezom crkve, poznate i kao “du Martolet” koja se nalazi u sklopu opatije Saint-Maurice u Valaisu (Švicarska), u blizini antičkog Aganuma, a svoje postojanje duguje štovanju mučenika Tebanske legije koju je oko 300. godine dao desetkovati car Maksimijan. Njihove je kosti otkrio biskup Teodor u drugoj polovici 4. stoljeća te sagradio baziliku u blizini mjesta mučeništva čime je rimski grobni areal pretvoren u mjesto kršćanskoga kulta koji se proširio diljem zapadnoga svijeta. “Oratorijem”, zdanjem iz oko 350. godine prije Krista, i njemu pridodanim dvama privilegiranim grobovima unutar episkopalnog kompleksa u Ženevi, posvećen je rad Charlesa Bonneta pod naslovom “Oratoires ou mausolées dans le groupe épiscopal de Genève”. Ova dva primjera pokapanja unutar grada otvaraju mnoga pitanja budući da se grobne zone inače nalaze *extra muros*, a rana datacija izvornog oratorija i njegov tripartitni plan jedinstveni su za područje sjeverno od Alpa. Dva ovdje opisana primjera mogu istovremeno ilustrirati i model arhitektonskog razvoja unutar kojeg izrastaju ženevske katedrale, kao i primjer održanja pogrebnog kulta poslije izgradnje episkopalnog kompleksa. René Elter se u svom radu “Du caveau – reliquaire à la grande crypte de pèlerinage: un mausolée pour Hilarion. Les vestiges de

Umm el-'Amr à Nuseirat, bande de Gaza" bavi pitanjem arhitektonskog kompleksa protobizantskog samostana posvećenog sv. Hilariju, ocu palestinskog monaštva. Arheološki ostaci smješteni u Umm el'Amru, 10 km južno od estuarija Wadi Ghazze, datirani su u period od 4. do kasnog 8. stoljeća, dakle od kasne antike do islamskog razdoblja. Do sada je otkriveno pet sukcesivnih faza crkve i tri kupališnog kompleksa. Memorija sveca ovdje se ponavlja u nekoliko uzastopnih faza crkve te u monumentalnoj kripti čije dimenzije nemaju paralela na prostoru Bliskog Istoka, a i samostan je, u svojoj posljednjoj arhitektonskoj fazi, bio najveći na prostoru Palestine, te jedan od najznačajnijih u regiji.

Ovaj je dio sveska zaključen kratkim izvještajem s okruglog stola na temu mauzoleja kao pojma religijske gradnje. U raspravi su sudjelovali C. Sapin, S. Bully, G. Cantino-Wataghin, F. Prévôt, A. Rauwel, I. Cartron, M. Gaillard, J. Guyon, C. Bonnet, J.-F. Reynaud i J. Terrier.

Od sedam priloga, u sekciji Varia, najzanimljiviji su nam oni koji donose rezultate recentnih istraživanja poput priloga "Les sites de l'église Sainte-Cécile et de l'ancienne agglomération de Guran en Istrie (Croatie): dixième campagne de fouilles archéologiques" Jeana Terriera, Miljenka Jurkovića i Ive Marić posvećenog rezultatima desete kampanje arheoloških istraživanja crkvice sv. Cecilije i srednjovjekovnog naselja Guran u Istri, provedene 2011. godine. Osim detaljne analize i preciznog kronološkog određivanja građevnih faza sakralnih zdanja, cilj je ovog znanstvenog projekta i proučavanje pitanja naseljavanja i organizacije ruralnog prostora južne Istre tijekom kasne antike i ranog srednjeg vijeka. Pronađeni su ostaci najmanje šest crkava koje su prethodile postojećoj crkvi sv. Cecilije. Na lokaciji naselja Guran započeta su istraživanja prostora koji se nalazi tridesetak metara južno od monumentalnih vrata, koji je zbog svojih morfoloških karakteristika upućivao na moguću poziciju središnjeg trga koji je okružen kućama. Taj tip konstrukcije već je dokumentiran

na sjevernom istraženom dijelu naselja, a njegovi su zidovi sačuvani tek u temeljnoj stopi. U tom smislu treba istaknuti i rad "Le monastère Saint-Pierre d'Osor (Île de Cres): sixième campagne d'études archéologiques" Miljenka Jurkovića, Morane Čaušević-Bully, Ive Marić i Sébastiena Bullyja o recentnim istraživanjima benediktinskog samostana i crkve sv. Petra u Osoru, provedenim 2011. godine, kao dijela znanstvenoga projekta MIC-a za kasnu antiku i srednji vijek Sveučilišta u Zagrebu i istraživačkog centra ARTEHIS C.N.R.S.-a iz Dijona te konzervatorskog odjela u Rijeci. Provedena su istraživanja prostora južnoga broda trobrodne opatijske crkve te njegove neposredne okolice, izrađena je preliminarne studija elevacije dijela venecijanskih zidina koja je, upotpunjena otvaranjem manjih soni, potvrdila postavljenu hipotezu o dijelu samostanske zgrade uklopljene u venecijanske zidine, a nastavljena su i geofizička istraživanja sektora V i VII (zapadno i jugoistočno od crkve) koja su također potvrdila već izrečene pretpostavke o smještaju dijela samostanskog sklopa na položaju današnjeg parkinga te upotpunila skicu srednjovjekovne topografije samostana. Osim toga, po prvi puta su započela sustavna iskopavanja same crkve koja je dosad bila predmetom manjih sondiranja. Rad "Roman Forum Temples in Pula - Religious and Public Use" Kristine Džin bavi se pregledom kontinuirane stoljetne prenamjene rimskih hramova na sjeverozapadnoj strani pulskoga foruma, zahvaljujući čemu Pula i danas ima cjelovit arhitektonski sklop dva forumska hrama, od kojih je na zapadnoj strani Augustov hram, a na istočnoj tzv. Dijanin u funkciji Komunalne palače i kao takav je jedinstven u Hrvatskoj. Cilj je rada "Arqueologia de las iglesias tardoantiguas en Galicia (ss. V-VIII). Una valoración de conjunto" Joséa Carlosa Sáncheza Parda po prvi puta provesti kritički, interdisciplinarni prikaz crkava i samostana u Galiciji (sjeverozapadna Španjolska) od kraja Rimskoga Carstva do vremena uklapanja navedenog teritorija u kraljevstvo Asturije (5.-8. stoljeće). S jedne

strane informacije dobivene arheološkim istraživanjima bez praćenja stratigrafije su jedva dovoljne za detaljnija preispitivanja; s druge strane podaci dobiveni povijesno-umjetničkim istraživanjima ograničavaju se na stilsku tipologiju. S obzirom na navedene probleme i rasprave, u radu je primijenjena klasifikacija nalaza u tri skupine prema stupnju njihove pouzdanosti. Kasnoantičke crkve koje se mogu identificirati s većom sigurnošću (Adro Vello, Santa María de Lugo i dr.); one koje se klasificiraju s manjim stupnjem vjerodostojnosti (Panxón, Petín i dr.); te one koje je s vrlo malom vjerojatnošću moguće povezati s kasnoantičkim crkvama (Ermida, Ferreira de Pallares i dr.). Rezultat ovog kataloga koji obuhvaća pedeset slučajeva nije potpuna slika kasnoantičkih crkava u Galiciji i ona traži daljnja istraživanja, ali je prvi okvir koji može pomoći daljnjem razvoju istraživanja. Pregledom svih interpretacija ranokršćanskog kompleksa Illa del Rei (Menorca, Balearski otoci) bavi se kolektivni rad "El conjunto eclesiástico de la Illa del Rei (Menorca, Islas Baleares)" Miguela Ángela Cau Ontiverosa, Cataline Mas Florit. Gisele Ripoll, Francesca Tuset Bertran, Montserrat Valls More, Margarite Orfile Pons i Marie José Rivas Antequera. Autori se pri tom jednako oslanjaju na objavljene radove iz vremena početka istraživanja kompleksa, kao i na rezultate arheoloških istraživanja provedenih 2008. godine u kojima su izvršena čišćenja i obnove pojedinih sektora lokaliteta, a koji dopuštaju pretpostavku datacije u kasno 6. ili početak 7. stoljeća, dakle, u razdoblje bizantske vladavine na Otoku. Karen Álvaro i José I. Padilla u svom su radu pod naslovom "Arquitectura religiosa y necrópolis rupestres entre el alto Arlanza y la cabecera dei Duero (ss. IX-XI)" kritičkom preispitivanju podvrgnuli postojeće teorije o sakralnoj arhitekturi i nekropolama s ukopima u stijenama na prostoru

koji čini veliki bazen, smješten u podnožju planina Burgos – koji povezuje najviše dijele Arlanza bazena s izvorom rijeke Duero (9.-11. stoljeća). Danas je moguće definirati pojedine zajedničke elemente sakralnih građevina i njihovih grobišnih areala. Preko tih elemenata moguće je proučavati sveta mjesta i veze uspostavljene s obzirom na upotrebu prostora namijenjenih ukopu, a kako bi se bolje razumio proces razvoja od antičkih nekropola do kršćanskih groblja unutar zajednica manjih seoskih naselja. Tijekom ranog srednjeg vijeka prostor ukapanja nije više nekropola, već groblje, a duboke promjene podrazumijevaju i evoluciju prakse inhumacije prema pojednostavljivanju i homogenizaciji oblika ukopa i gubitku bilo kakvih razlikovnih elemenata što vodi njihovom jačanjem individualnom i anonimnom karakteru. Posljednji prilog u sekciji Varia članak je "Le chevet de l'ancienne abbatale de Saint-Antoine-en-Viennois et sa place dans l'histoire de l'architecture du XIIIe siècle" Sylvaina Demarthea, a posvećen je svetištu nekadašnje opatije Saint-Antoine-en-Viennois u francuskom departmanu Isère, koji danas predstavlja jedan od najznačajnijih srednjovjekovnih spomenika regije Rhône-Alpes, te njegovu mjestu u povijesti gotičke arhitekture od 13. do 15. stoljeća. Opatiju grade benediktinski redovnici iz Montajoura uz koje vezujemo dragocjene relikvije svetog Antuna Velikog. Pritom udomaćuju jednu posve novu arhitekturu vezanu uz velika regionalna gradilišta što u ovom kontekstu predstavlja afirmaciju provansalskih benediktinaca koji teže očuvanju svojih povlastica. Crkva koja nije priorialna do 1297. godine k tomu jasno pokazuje ambicije jedne katedrale, osobito svojim zidnim oslikom, koji ukazuje na povezanost s nekim primjerima frizova s inkrustacijama u Lyonu i Vienneu. x